

De restauratie van kasteel De Haar: van droom tot obsessie

Hugo Landheer

Inleiding

In de tot nu toe gepubliceerde studies wordt nauwelijks aandacht besteed aan de financiering van de restauratie van kasteel De Haar in Haarzuilens. Dat stilzwijgen kan meerdere oorzaken hebben: de eerste mogelijkheid is dat de financiering van de verbouwing van de kasteelruïne tot het huidige kasteel in de periode 1891 – 1915 baron Etienne van Zuylen van Nijevelt en zijn echtgenote niet voor al te grote problemen heeft gesteld. Een tweede mogelijkheid is dat er geen archiefmateriaal over dit onderwerp bestaat. Een derde mogelijkheid zou kunnen zijn dat niemand zich ooit heeft afgevraagd op welke manier het bouwproces werd gefinancierd. Net als bij de financiering van veel kerkelijke bouwprocessen wordt de suggestie gewekt dat dit restauratieproces kon worden gefinancierd dankzij fondsen die in ruime mate beschikbaar waren. Baron Etienne van Zuylen zou dankzij de rijkdom van zijn echtgenote geen problemen hebben gehad met de financiering van zijn droomproject. Afgezien van de vraag of die indruk juist is, blijft de vraag welke bedragen gemoeid waren met dit ingewikkelde bouwproces. In dit artikel wordt een indruk gegeven van de kosten gemoeid met het bouwproces van kasteel de Haar in de periode 1891 – 1897, van het begin van de werkzaamheden tot het jaar waarin de baron en zijn gezin voor het eerst gasten konden uitnodigen op kasteel De Haar. De titel van dit artikel is ontleend aan de tekst op een wandbord in de 'Cuyperskamer' van het kasteel. De tekst daarop luidt: "My grandfather Etienne van Zuylen had a dream, more than a dream, it was an obsession, which was to restore to its original grandeur the family domain, known then as it is now as kasteel De Haar".

De initiatie en uitwerking van het plan

Toen baron Etienne Van Zuylen van Nijevelt (1861 - 1934) op 12 augustus 1890 kasteel de Haar erfde, bedroeg de oppervlakte van het gebied rondom de schilderachtige ruïne tien hectaren en 58 centiare.¹ De vervallen resten waren de laatste zichtbare restanten van de lange periode waarin de familie Van Zuylen van Nijevelt het gebied had bestuurd.² Overblijfselen van het omvangrijke familiebezit bevonden zich nog in de buurt. Daaronder waren het huis Ter Meije of de kleine

Haar, verdwenen in de achttiende eeuw, de boerderij De Welle, percelen in de dorpen Harmelen en Vleuten, de Hamtoren en De Eng.³ Het uitgestrekte gebied dat eens het familiebezit had gevormd, was echter in de loop der tijd uiteengevallen en deels in andere handen overgegaan.

Toch 'domineerde' de kasteelruïne volgens Cuypers en Luyten rond 1880 nog steeds de 'immense vlakte' ten noordwesten van de stad Utrecht. Vanaf het hoogste punt van de steenhopen kon de bezoeker genieten van een vergezicht dat op heldere dagen de dorpen Maarssen en Breukelen omvatte, de schoorstenen en kerktorens van de stad Utrecht, het dorp Vleuten, de Hamtoren en het dorp Harmelen.⁴ De restanten van het Huis De Haar of Ter Haar vormden een schilderachtig geheel van muurresten, puin en bouwrestanten, omgeven door een gracht. In het midden van de eens zo trotse burcht stond een grote iep.⁵ Naast de ruïne bevond zich een vervallen kerkje. Waar vroeger de Franse tuin had gelegen, stonden nu enkele schilderachtige boerenwoningen en daglonershuisjes tussen weiden, akkers, moestuinen en boomgaarden.

De ruïne had de interesse gewekt van Victor de Stuers, vanaf 1874 secretaris van het College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst van het ministerie van Binnenlandse Zaken en één van de eerste pleitbezorgers voor monumentenzorg in Nederland.⁶ In 1881 had hij in het gezelschap van dr. P.J.H. Cuypers en enkele anderen een bezoek gebracht aan De Haar en de mogelijkheden van restauratie onderzocht. In opdracht van De Stuers was de ruïne in april 1887 door Ad. Mulder opgemeten, in kaart gebracht en gefotografeerd.⁷ Later dat jaar was De Stuers naar Parijs gereisd om het huwelijk bij te wonen van baron Etienne van Zuylen met baronesse Helène de Rothschild; de enige dochter van baron Salomon James de Rothschild en baronesse Adèle de Rothschild. Zijn cadeau voor het jonge paar was een globaal restauratieplan voor het kasteel. Als restauratie-architect beval hij - uiteraard - P.J.H. Cuypers aan.⁸

Nadat zijn vader in 1890 was overleden, nam de baron het besluit over te gaan tot de restauratie van de ruïne. In eerste instantie omvatten de plannen het herstel van het kasteel zoals het er in de zeventiende eeuw uit had gezien.⁹ Maar ook toen al werd rekening gehouden met andere mogelijkheden. Dat blijkt uit de mededeling van V. de Stuers aan Cuypers van 24 september 1890. De Stuers liet hem weten dat de baron bij de

herbouw te werk wilde gaan op de manier die in Frankrijk was gevolgd bij de restauratie van het kasteel van Pierrefonds. Het herstel moest gebeuren “op “de meest perfecte manier” om ons op die manier een indruk te geven van hoe een kasteel er vroeger uitzag. Met andere woorden hij zal geen enkel offer schuwen om het summum van perfectie te bereiken.” In de herfst van 1890 werd de mogelijkheid opengelaten dat de restauratie niet beperkt zou blijven tot het herstel van datgene wat vroeger aantoonbaar aanwezig was geweest maar dat elementen op grond van een eigen interpretatie van het verleden konden worden toegevoegd. De Stuers dacht dat het een aangenaam werk zou worden, onder andere “omdat niet beknibbeld zou worden op de gelden”.¹⁰

Het Algemene Plan

In de herfst van 1890 en de lente van 1891 werkten P.J.H. Cuypers en zijn zoon Joseph aan het globale plan voor de restauratie dat in 1887 was gemaakt. Die eerste versie kreeg de naam het Algemene Plan.¹¹ Deze versie kende twee belangrijke onderdelen: de verwerving van onroerend goed en de uitwerking van een plan van restauratie. Volgens Cuypers was het doel van de restauratie van de Haar tweeledig: de baron wilde de kasteelruïne terugbrengen in zijn oorspronkelijke glans (‘sa primitive splendeur’) en door middel van een succesvolle restauratie zijn voorouders eer bewijzen. Niet helemaal duidelijk is wat werd bedoeld met de zinsnede ‘oorspronkelijke glans’. In 1905 stelde P.J.H. Cuypers dat het begin van het project gekenmerkt werd door verschillende uitgangspunten. Bepaalde delen van het kasteel waren nooit voltooid, het kasteel was gedurende langere tijd ten prooi geweest aan verval en bij het maken van een restauratieplan in 1891 moest rekening worden gehouden met de eisen van modern comfort vanwege het feit dat de familie gewend was aan een moderne levensstijl.¹² Volgens Jos. Cuypers werd pas gedurende het derde jaar van de werkzaamheden, in de loop van 1892, “de opzet uitgebreid door plannen, voorlopig alleen op papier, om die gedeelten welke vroeger slechts in kelderverdieping waren aangelegd over de gehele hoogte op te trekken”. Doel van de uitbreiding was meer gasten te kunnen herbergen in het kasteel.¹³

De uitvoering van de plannen vereiste de opzet van een projectorganisatie. De algehele leiding daarvan was in handen van projectdirecteur Jos. Cuypers. In februari 1892 werd de heer J.H. Ingenhaag uit Nes aan de Amstel aangesteld tot opzichter. In augustus 1892 verhuisde Ingenhaag naar Haaruilens en kreeg daarvoor een vergoeding. Het belang van zijn rol nam kennelijk toe; uit het dagboek van de werkzaamheden blijkt dat hij regelmatig lonen uitbetaalde. In 1894 werd hij hoofdopzichter.¹⁴

De firma Cuypers & Co. te Roermond had de leiding over de steenbakkerij die door de gebroeders Plomp speciaal voor dat doel werd opgezet naast het kasteel.¹⁵ Het bouwkundige deel van het project werd aangenomen door de Utrechtse aannemer C. van Straaten. De werkzaamheden aan de tuin en de uitwerking van het ontwerp werden toevertrouwd aan de firma H. Copijn te Groenekan. De installatiewerkzaamheden stonden

onder leiding van de firma C.A. Huijgen te Rotterdam.

Omdat de baron een groot gedeelte van het jaar in Frankrijk verbleef, werd de belangrijke correspondentie afgehandeld in het Frans. De voertaal bij de administratie en de dagelijkse werkzaamheden van de projectorganisatie was het Nederlands.

De verwerving van grond

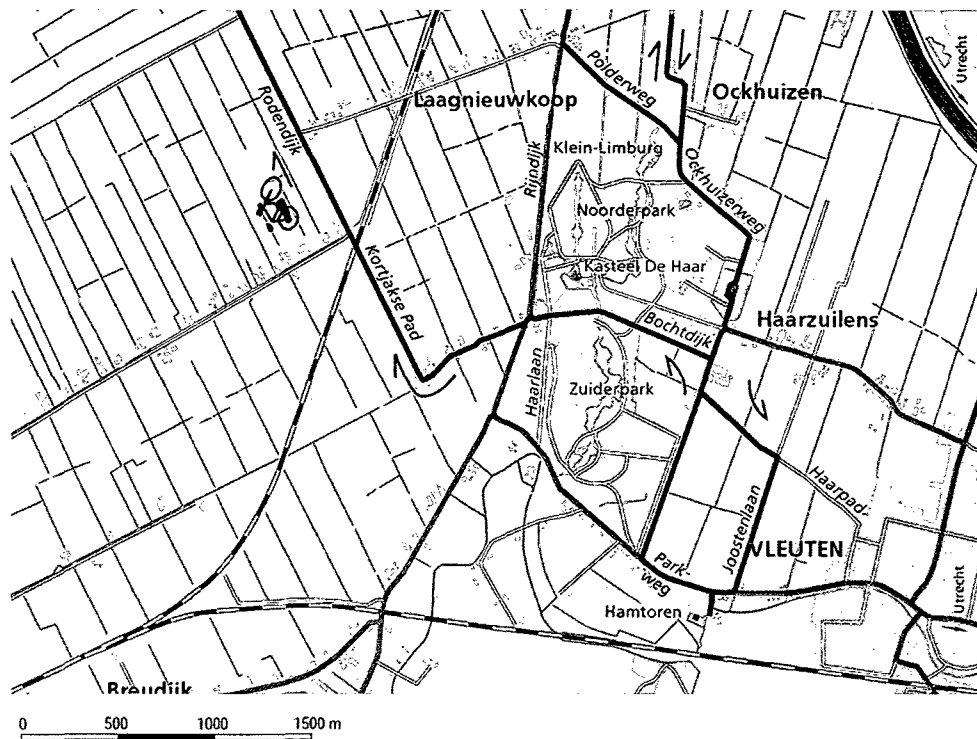
In overeenstemming met het Algemene Plan maakte de rentmeester van de familie van Zuylen van Nijevelt, Frans Luyten, een ontwerp voor de verwerving van onroerend goed in de buurt. Op 15 oktober 1891 zond hij een ‘Relevé des immeubles à acquérir pour Mr le Baron (-) pour reconstituer la seigneurie du Haar’.¹⁶ Dit belangrijke document bevat een lijst van de percelen die Luyten in opdracht van de baron moest verwerven voorzien van oppervlakte, kadastrale aanduiding, de vraagprijs en de namen van de eigenaren. De juridische afhandeling werd toevertrouwd aan notaris D. Robbe-mond in Vleuten. Op 28 oktober 1891 machtigde de baron Luyten onderhandelingen te beginnen met eigenaren van onroerende goederen die moesten worden aangekocht.

In het voorjaar van 1892 verwierf Luyten de eerste stukken land. Aan het eind van dat jaar had hij percelen aangekocht van twaalf verschillende eigenaren. In totaal was toen, inclusief de oorspronkelijke tien hectaren, een gebied met een oppervlakte van ruim 69 hectare in bezit van de baron. In de eerste helft van 1893 kwamen daar nog enkele tientallen hectaren bij, terwijl contracten waren afgesloten met grondbezitters voor de aankoop van andere percelen in de jaren daarna.

In juli 1893 maakte Luyten een overzicht van de kosten die met de aankopen van de eerste percelen waren gemoeid. Per 4 juli 1893 had hij voor de baron een gebied van ruim 155 hectare verworven. Met deze transacties was een bedrag van f 374.760,- gemoeid. Daarvan was een bedrag van f 144.400,- inmiddels betaald, terwijl in de periode tot 1898 een bedrag van f 230.360,- moest worden afgerekend. Op 15 april 1895 maakte Luyten opnieuw een overzicht van de stand van zaken. Op dat moment was ruim 341 hectaren in het bezit van de baron gekomen. De totale kostprijs bedroeg f 784.210,-.¹⁷ In enkele jaren was baron Etienne grootgrondbezitter geworden. Hij bezat een landgoed met een oppervlakte van meer dan drie vierkante kilometer. Sinds 1890 had hij de oppervlakte van zijn erfgoed uitgebreid met bijna 600%!

Jaar	Aantal hectaren	Kosten
Aug. 1890	10	
Juli 1893	155	144.400,-
April 1895	341	608.960,-
Oktober 1896	344	788.730,-

Tabel 1: de kosten van de grondverwerving ten behoeve van kasteel de Haar (bedragen in guldens, bron: NAI, archief kasteel de Haar, d 161 en d 163)

Situering Kasteel De Haar, Haarzuilens

Lang niet al deze aankopen waren echter betaald. Terwijl een bedrag van f 310.900,- was betaald, bleef hij bijna tweederde nog schuldig. In 1896 sloot de baron leningen af van f 90.000,- bij de Crediet en Depositokas en de Bank Vlaer en Kol, beide gevestigd te Utrecht. Voor de rest van de bedragen werd een afbetalingsschema ontworpen.

In oktober 1896 maakte Luyten een nieuw overzicht van de stand van zaken op het gebied van het onroerend goed.¹⁸ In het eerste deel van zijn overzicht berekende hij dat met de kosten van grondverwerving in totaal een bedrag van f 788.730,- was gemoed. Gemiddeld was dat een bedrag van f 2.365,- per hectare. Het is op dit moment niet bekend of dat veel meer is dan de toen gangbare gemiddelde prijs per hectare. Vast staat in ieder geval dat sommige landeigenaren de plannen van de baron aangrepen om de prijs zoveel mogelijk op te drijven.¹⁹

Om de omgeving van het nieuwe kasteel in overeenstemming te kunnen brengen met de afbeeldingen in oude boeken en prenten, moest niet alleen een aanzienlijke hoeveelheid onroerend goed worden verworven, ook moesten de gebouwen in de onmiddellijke omgeving van het kasteel worden aangekocht. Vervolgens moest niet alleen het dorp in zijn geheel worden verplaatst maar bleek het ook noodzakelijk een aantal wegen te verleggen. De toestemming van de plaatselijke autoriteiten was bovendien vereist om een park van honderd hectaren te kunnen aanleggen. De complexiteit van de opgave werd nog vergroot omdat men rekening wilde houden met bestaande landschapselementen, met de architectuur van het kasteel, bestaande waterpartijen en het uitzicht van uit het

kasteel niet onnodig wilde belemmeren.

Bij de keuze van de beplanting kon men niet anders dan het Hollandse klimaat respecteren. Een tuin met mediterrane beplanting viel dus af. Omdat de baron de zomermaanden wilde doorbrengen in zijn nieuwe kasteel zodra het bewoonbaar was, bleek het noodzakelijk redelijk volwassen bomen te planten. Het algemene plan voor de aanleg van de heerlijkheid omvatte drie onderdelen: de directe omgeving van het kasteel, het park in het noordelijke deel van het landgoed en het park in het zuidelijke deel van het landgoed. Om alle onderdelen met elkaar te verbinden, werden enkele bruggen ontworpen.

Om de bewoners en het kasteel zoveel mogelijk te beschermen tegen de noordenwind, werden in het noordelijke deel van het landgoed in de winter van 1894/95 eiken, beuken en heesters geplant met een leeftijd van veertig tot zestig jaar. De bomen werden met een speciaal voor dit doel geconstrueerde wagen aangevoerd. Tussen de bomen werden vijvers aangelegd.²⁰ Na beplanting van het noordelijke bos werd begonnen met het zuidelijke bos, dat in Engelse landschapsstijl werd uitgevoerd.²¹

Omdat de kosten van de restauratie snel opliepen, maakte Luyten een financieel plan tot en met het jaar 1900. Op basis van een maandbedrag van f 8.000,- kon jaarlijks f 96.000,- worden bestemd voor de post grondverwerving. In een tweede deel van zijn overzicht berekende Luyten de kosten die verder zouden zijn gemoed met de uitvoering van een nieuwe versie van het Algemene Plan die was vastgesteld in september 1896. Om dat te realiseren, moesten nog verschillende

percelen met een oppervlakte van 150 hectaren worden aangekocht. Op basis van de gemiddelde prijs die tot dan toe was betaald zou daarmee nog een bedrag van f 354.750,- zijn gemoeid. Uitgaande van de eerder genoemde maandlast van f 8.000,- en de aflossing van de bestaande verplichtingen in juli 1901, zou de aankoop van 150 hectare kunnen worden gefinancierd in de periode van juli 1901 tot februari 1905.

Het begin van de bouwkundige werkzaamheden

Voordat de eigenlijke bouwwerkzaamheden van start konden gaan, moest eerst de kasteelruïne worden geruimd. Op 9 november 1891 begonnen werknemers van de aannemer C. van Straaten uit Utrecht de eerste karrenvrachten materiaal uit de ruïne te brengen.²² Het werd niet zomaar gedumpt. Puin en brokstukken werden uit de ruïne getransporteerd, opgeslagen en vervolgens gesorteerd op bruikbaarheid. Ten behoeve van het transport werd een tijdelijke brug gebouwd over de slotgracht. Ook in de kerk werden werkzaamheden uitgevoerd. Het totaal van de kosten van de verschillende werkzaamheden, waaronder ook het honorarium van Cuypers vanaf juli 1891, bedroeg f 5.002,-. Dit werd betaald in mei 1892.²³

In de eerste helft van 1892 ging men door met het voorbereidende werk. Ten behoeve van de herbouw van het kasteel werd aan de Haarweg een steenbakkerij (de 'briquerie') ingericht die in de volgende jaren ruim 1.2 miljoen bakstenen van verschillende formaten fabriceerde.²⁴ De vorderingen werden vanaf februari 1892, toen de heer J. Ingenhaag als opzichter in dienst kwam, bijgehouden in wekrapporten.²⁵ In overeenstemming met het oorspronkelijke plan alleen de nog bestaande delen van de ruïne te restaureren, concentreerden de werkzaamheden zich op de westelijke vleugel en de zuidwestelijke toren. Volgens de ramingen was met die werkzaamheden een bedrag gemoeid van f 23.671,-.²⁶ De rekeningen werden betaalbaar gesteld per 1 januari 1893. Op 4 juli 1892 werden voorbereidingen getroffen voor de plaatsing van de houten kap op de toren aan de zuidwestkant. Er werd die dag gewerkt door 21 werklieden van 's morgens vijf uur tot 's avonds half acht. De werkweek telde zes dagen.²⁷

De projectorganisatie was in 1892 nog betrekkelijk klein. Een dagboek, waarschijnlijk niet door de opzichter Ingenhaag bijgehouden, liep van begin juli 1892 tot eind 1895. De leiding over het project was in handen van Jos. Cuypers. Onder zijn toezicht werden werktekeningen vervaardigd, contracten opgesteld en de administratie bijgehouden. Vanuit zijn kantoor in Amsterdam kwam hij regelmatig naar Haarzuilens.²⁸

In december 1892 werd onder leiding van Jos. Cuypers een raming gemaakt van de kosten van de werkzaamheden in het jaar 1893. Vanwege de toegenomen schaal van de werkzaamheden steeg ook het bedrag gemoeid met de uitvoering. De begroting voor 1893 omvatte, alleen voor het bouwkundige deel van de werkzaamheden, een bedrag van f 265.653,-. Cuypers stelde de baron voor de kosten te dekken door maandelijks, in de periode februari 1893 tot januari 1894, een bedrag van f 25.000,- over te maken op de rekening van de projectorganisatie.²⁹

Op donderdag 20 april 1893 inspecteerde hij in gezelschap van zijn vader en baron Etienne de voortgang van de werkzaamheden. Daarna kwam hij pas weer op 17 mei naar het kasteel.³⁰

In de loop van 1893 werden de werkzaamheden ambitieuzer en omvangrijker. Tijdens de drukste perioden, de jaren 1894 en 1895, waren soms enkele tientallen werknemers aanwezig op en rond de bouwplaats zodat het aantal inwoners van het dorpje Haarzuilens vaak verdubbelde.³¹ In september 1896 werd afgesproken dat de werkzaamheden in de loop van 1897 zover afgerond moesten zijn dat de baron en zijn familie voor het eerst op het kasteel konden verblijven.³²

Het budget

Vanaf maart 1892 werden 'maandelijkse staten van uitgaven' opgesteld. De uitgaven werden geboekt per datum van uitgave met omschrijving. Voor de verschillende werkzaamheden werd uiteraard een begroting ingediend. Aanvankelijk betrof het betrekkelijk globale ramingen. Het aantal uren per stelpost werd bijvoorbeeld nooit vermeld. De begroting vermeldde alleen de bedragen die in onderling overleg vooraf waren overeengekomen.

De begroting die Jos. Cuypers maakte op 31 december 1892 voor de bouwkundige werkzaamheden die in 1893 moesten worden uitgevoerd, telde verschillende genummerde posten. In totaal omvatte de begroting 17 posten voor een totaal van f 216.912,-. De grootste post, een bedrag van f 72.000,-, betrof het metselwerk aan de fundering en de opbouw van de muren. Met een opslag van 10% voor de winst kwam het totaal op f 238.603,-. Daar bovenop kwamen nog projectkosten als verzekeringen, bureaukosten, het salaris van de uitvoerder, de bouwplaatsinrichting en het honorarium van de architect. In totaal voorzag Jos. Cuypers voor 1893 uitgaven van f 265.653,- of ongeveer Ffr 600.000,-. Hij stelde de baron voor maandelijks een bedrag van Ffr 50.000,- of ongeveer f 25.000,- op de rekening van de projectorganisatie over te maken.

Het jaar 1893 was belangrijk voor het project. In de loop van dat jaar werd besloten het project uit te breiden. Die beslissing had ingrijpende gevolgen voor de begroting. Joseph Cuypers merkt daarover op dat het steeds ingewikkelder werd een goede begroting te maken voor de verschillende kosten, aangezien 'gedurende de uitvoering zowel de omvang van de bouw, als het meer of minder rijk karakter der beeldhouwwerken, betimmeringen en versieringen werd bepaald. Het is immers niet mogelijk, zolang men rondwandelt tussen de naakte, hoge, uitgebrande muren van een ruïne vast te stellen, op welke wijze bijvoorbeeld de onderdelen van een daarin aan te brengen betimmering zullen worden behandeld'.³³ Vanwege de toenemende ambitie en complexiteit van het bouwproces werden zowel de organisatie als de administratie aangepast. In de loop van 1893 voerde men een systeem in voor codering van de verschillende onderdelen van het bouwproces. De begrotingen werden daarna per sectie gemaakt, zoals te zien is in tabel 2.

Sectienummer	Omschrijving van de werkzaamheden
Sectie 1	Bouwkundige werkzaamheden
Sectie 2	Steenbakkerij
Sectie 3	Park en tuinrichting
Sectie 4	Interieurinrichting
Sectie 5	Aankoop kunstvoorwerpen
Sectie 6	Installatiewerkzaamheden

Tabel 2: de indeling van de administratie vanaf 1893 (Bron: NAI, archief De Haar, d 161)

Alle uitgaven werden voortaan geboekt onder het nummer waarop ze betrekking hadden.

In juli 1893 werd de begroting voor het jaar 1894 opgesteld. Deze was ingedeeld in de verschillende secties.

Naam	Aard van de werkzaamheden	1894	1895
Sectie 1	Bouwkundige werkzaamheden	220.000,-	171.340,-
Sectie 2	Steenbakkerij	17.400,-	15.000,-
Sectie 3	Inrichting van het park	19.350,-	51.872,-
Sectie 4	Interieur	76.946,-	26.508,-
Sectie 5	Aankoop kunstvoorwerpen	3.000,-	1.150,-
Sectie 6	Installaties	37.765,-	42.354,-
Extra			59.782,-
Totaal		374.461,-	368.007,-

Tabel 3: de begrotingen voor de jaren 1894 en 1895 (bedragen in guldens, bron: NAI, archief De Haar, d 161)

In de begroting voor het jaar 1894 werd in sectie 6 een berekening opgenomen van de hoeveelheid energie die nodig was voor de verlichting en verwarming. Omdat de omgeving van het kasteel op dat moment nog niet was aangesloten op een elektriciteitsnet, was het noodzakelijk Haarzuilens te voorzien van een eigen generator. Uitgaande van de aanname dat de familie enkele weken per jaar in de herfst op het kasteel zou verblijven had ing. Huijgen berekend dat men bij maximumgebruik per dag 1.622 kilogram kolen voor verlichting en verwarming nodig zou hebben. Rekening houdend met alle bijkomende installaties, dacht hij dat met 155 ton kolen per jaar in de energiebehoefte kon worden voorzien. De kosten werden geschat op een bedrag van f 1.242,-.³⁴

De grenzen komen in zicht

In 1895 begon steeds duidelijker te worden dat de kosten uit de hand liepen. De uitgaven voor de bouwwerkzaamheden aan het kasteel lagen structureel op een hoger niveau dan de inkomsten. De maandelijksse staten van inkomsten en uitgaven over

Resume	Bedrag
Werkzaamheden waarvoor toestemming was verleend	368.007,-
Bedragen ter beschikking gesteld tot heden	186.352,-
Tekort	181.655,-

Tabel 4: de berekening van het tekort op de begroting per 31 oktober 1895 (bedragen in guldens. Bron: NAI, archief De Haar, 'Remises de Paris sur les travaux de Restauration' gedateerd 31 oktober 1895 in: NAI, archief de Haar, d 162.)

de periode 1893 tot en met 1896 geven daarvan een beeld.³⁵

Het gevolg was dat sprake was een steeds grotere achterstand bij de betaling aan de aannemende partijen. Volgens een berekening van Jos. Cuypers uit oktober 1895 had de baron toestemming verleend voor de uitvoering van werkzaamheden in het jaar 1895 ter waarde van f 368.007,- terwijl tot en met 31 oktober van dat jaar maar een bedrag van f 186.352,- op de rekening van de projectorganisatie was gestort.³⁶ Per 31 december 1895 beliep de betalingsachterstand een bedrag van f 133.655,-. De verschillende aannemende partijen begonnen steeds grotere tegoeden (in de correspondentie aangeduid als 'soldes') op te bouwen.

Waarschijnlijk in verband met deze achterstanden werd de boekhouding in oktober 1895 opnieuw ingericht. Met terugwerkende kracht tot december 1892 kreeg iedere maand een nummer. Op die manier kreeg oktober 1895 het maandnummer [35]. Voortaan werden alle kosten op maandnummer en per projectonderdeel geboekt. Daardoor werd de boekhouding overzichtelijker. De tekorten bleven echter bestaan. Volgens een berekening van 1 oktober 1896 was het bedrag dat de verschillende aannemers tegoed hadden verminderd tot een totaal van f 115.000,-.³⁷ Per 15 december 1896 bedroeg de achterstand van de baron aan de verschillende partijen echter weer f 131.660,-. De firma Cuypers & Co. alleen had een bedrag tegoed van f 60.481,-. Daarvan werd begin 1897 weliswaar een deel betaald, maar op 15 juni 1897 tekende de baron een schuldbekentenis aan de firma Cuypers & Co. voor een bedrag van f 47.741,-.³⁸ Een stuk van 30 juni 1896 geeft een idee van het budget waarmee werd gewerkt.

Jaar	Bedragen
1892	30.397,-
1893	235.079,-
1894	268.472,-
1895	237.487,-
1896	82.758,-
Totaal	854.194,-

Tabel 5: een overzicht van de bedragen die ter beschikking werden gesteld van de projectorganisatie ten behoeve van de restauratie van kasteel De Haar in Haarzuilens (bedragen afgerond en in guldens. Bron: 'État des fonds mis à la disposition des travaux de restauration' van 30 juni 1896 in NAI, archief de Haar, d 163.)

In totaal werd in de periode van 1892 tot eind juni 1896 een bedrag van f 854.194,- ter beschikking gesteld voor de uitvoering van de verschillende bouwkundige onderdelen van het project. Bij dat bedrag waren de kosten van grondverwerving niet inbegrepen. Aan het eind van maand 46 (oktober 1896) hadden de uitgaven voor de verschillende bouwkundige werkzaamheden een totaal van f 1.022.455,- bereikt. Er werd dan wel niet beknibbeld op geld, zoals De Stuers Cuypers in 1890 in het vooruitzicht had gesteld, maar de firma Cuypers & Co. moest erg hard werken om zijn achterstallige rekeningen betaald te krijgen.

De crisis van 1897

De tekorten bleven de projectorganisatie plagen. Per 1 juni 1897 stelde Jos. Cuypers vast dat het totaal van de achterstand voor werk uitgevoerd in de secties 1 t/m 6 over de jaren 1895 en 1896 een bedrag van f 68.669,- omvatte. Het grootste deel van dat bedrag, dat niet alleen in cijfers maar ook in letters werd genoteerd, was de baron schuldig aan de aannemer Van Straaten en aan de firma Cuypers & Co. Dat de baron kampte met liquiditeitsproblemen, blijkt uit het overzicht dat Luyten in 1896 maakte. Daarin berekende de rentmeester de mogelijkheden van de baron zijn pas verworven grondbezit als onderpand te gebruiken. Op 1 juni 1897 was de baron gedwongen een hypotheek van f 300.000,- à 4% op te nemen bij de Rotterdamse hypotheekbank voor Nederland NV. Een deel van het pas verworven onroerend goed werd daarvoor als zekerheid verschaft. In de acte werd de waarde van de onroerende goederen met een oppervlakte van 157 hectare geschat op een bedrag van f 442.300,-.³⁹ Op 6 juli 1899 sloot de baron bovendien een hypotheek van f 60.000,- à 4% bij de bank Vlaer en Kol in Utrecht.

In de zomer van 1897 kwam de baron een afbetalingsregeling overeen met zijn schuldeisers voor het jaar 1898.⁴⁰ Vanaf januari 1898 werd iedere maand een bedrag van f 2.200,- voor dit doel gereserveerd. Een bedrag van f 800,- werd maandelijks overgemaakt aan Van Straaten en f 1.400,- aan Cuypers & Co. Per jaar zou de baron f 26.400,- afbetalen.

De toename van het aandeel van afbetalingen in het budget wordt ook duidelijk uit een stuk van 21 mei 1897. Dat stuk,

opgesteld door rentmeester Frans Luyten, geeft een overzicht van de verschillende posten voor de periode 1897 t/m 1905.

Van het jaarlijkse budget van f 150.000,- dat voor de werkzaamheden aan het kasteel werd gereserveerd in de periode 1898 t/m 1905, was de helft bestemd voor afbetalingen.⁴¹ Daarbij waren waarschijnlijk niet alleen de afbetalingen begrepen voor de aflossing van de schuld aan de aannemers, maar ook de afbetaling van de aankopen van het onroerend goed. Op 16 november 1898 maakte Jos. Cuypers een nieuw overzicht. Het totaal van de achterstallige bedragen was inmiddels opgelopen tot f 246.000,-. Een ingewikkelde berekening werd opgesteld om de achterstand geleidelijk weg te werken terwijl ook andere werkzaamheden konden worden uitgevoerd.⁴²

Vergelijking

Hoe verhouden de kosten die werden gemaakt voor de verbouwing van kasteel De Haar zich tot de kosten van andere grote bouwprojecten uit die tijd? Het is nuttig de bedragen te vergelijken met de kosten die werden gemaakt voor enkele spraakmakende bouwprojecten uit die tijd.

In dezelfde tijd waarin hij optrad als restauratie-architect van kasteel De Haar was Jos. Cuypers ook de architect van de kathedrale basiliek van de H. Bavo in Haarlem. Dat grootste kerkbouwproject in de Nederlandse kerkprovincie van na de Reformatie werd uitgevoerd in drie bouwfases: 1895 – 1898, 1902 – 1905 en 1927 – 1930. In deze vergelijking zijn alleen de kosten opgevoerd van de financiering van de fasen 1 en 2 gedurende de periode 1895 – 1905. In totaal bedroegen de kosten van het bouwproces (exclusief inrichting) tussen 1895 en 1930 ongeveer f 1,4 miljoen. Een groot deel van de kosten van dit ambitieuze kerkbouwproces moest worden gefinancierd met leningen.⁴³

Ook de kosten van de bouw van het Rijksmuseum vielen veel hoger uit dan begroot. Toen de architect L.H. Eberson in 1895 de vraag kreeg voorgelegd een begroting te maken voor het Rijksmuseum voor een bedrag van ten hoogste f 800.000,- reageerde hij met de opmerking dat een dergelijke begroting onrealistisch was. Op zijn advies werd de begroting bijgesteld naar een bedrag van f 1 miljoen. In dat bedrag was de bijdra-

Jaar	Budget	Parken	Constructie	Verwerving en rente	Aflossing
1897	100.000,-	42.000,-	50.000,-	8.000,-	
1898	150.000,-	54.000,-	79.000,-	17.000,-	
1899	150.000,-	21.000,-	100.000,-	25.000,-	
1900	150.000,-	15.000,-	50.000,-	10.000,-	75.000,-
1901	150.000,-	15.000,-	50.000,-	10.000,-	75.000,-
1902	150.000,-	15.000,-	35.000,-	25.000,-	75.000,-
1903	150.000,-	10.000,-	25.000,-	30.000,-	75.000,-
1904	150.000,-	10.000,-	25.000,-	35.000,-	80.000,-
1905	150.000,-	10.000,-	10.000,-	130.000,-	
Totalen	1.300.000,-	196.000,-	434.000,-	290.000,-	380.000,-

Tabel 6: het budget voor de periode 1897 – 1905 (bedragen in guldens. Bron: NAI, archief De Haar, d 188)

Periode	Bouwproject	Kosten (inclusief grond)
1858 – 1885	Chateau de Pierrefonds	6.000.000,- (schatting)
1876 - 1885	Rijksmuseum, Amsterdam	2.770.000,-
1891 - 1897	Kasteel De Haar	1.811.185,-
1895 - 1905	Kathedrale basiliek H. Bavo, Haarlem	1.028.973,-

Tabel 7: de kosten van enkele grote bouwprojecten uit de periode rond 1900 (bedragen in guldens. Bron: gegevens verzameld voor dit artikel)

ge van het gemeentebestuur van de stad Amsterdam van f 100.000,- inbegrepen.⁴⁴ Vanaf 1876 werd voor de financiering van de bouw van het Rijksmuseum jaarlijks een bedrag van f 250.000,- uitgetrokken op de begroting van het ministerie van Binnenlandse Zaken. De post werd verantwoord als volgt: kosten voor het stichten en inrichten van nieuwe lokalen voor de plaatsing van aan de staat behorende of aan zijn zorgen toevertrouwde voorwerpen van beeldende kunst.⁴⁵ In 1878 bleek dat Eberson gelijk had gehad. De kosten waren boven begroting. Toen in de Tweede Kamer vragen werden gesteld over deze materie, moest de minister van Binnenlandse Zaken erkennen dat het totaal waarschijnlijk ongeveer f 2 miljoen zou bedragen. Als redenen werden onder andere aangevoerd: de opnemng van de collectie van het Museum Van der Hoop, extra kosten voor de fundering en wijzigingen in het ontwerp die waren aangebracht door zijn voorganger.⁴⁶ Uiteindelijk werd op de begrotingen voor de jaren 1876 tot en met 1886 een bedrag van in totaal f 2.770.000,- vrijgemaakt voor de bouw van het Rijksmuseum.⁴⁷

Het verhaal van het kasteel in het Franse dorp Pierrefonds is in meer dan één opzicht vergelijkbaar met dat van De Haar. De restauratie werd - met onderbrekingen - uitgevoerd in de periode 1858 - 1885. Het initiatief werd genomen door de Franse keizer Napoleon III die de leiding toevertrouwde aan de architect E.E. Viollet-le-Duc. Het imposante, van oorsprong middeleeuwse, kasteel was, net als kasteel de Haar, bij aanvang van de werkzaamheden in 1857 een ruïne. Restanten van muren en torens verhieven zich tussen enorme bergen puin. Het geheel was totaal onbewoonbaar. Tussen 1857 tot 1870 werden de puinhopen door Viollet omgetoverd tot een sprookjeskasteel. Viollet had van Napoleon III min of meer carte blanche gekregen om zijn interpretatie van een middeleeuws bouwproces uit te voeren. Daarna lagen de werkzaamheden een tijdlang stil als gevolg van de Frans - Duitse oorlog. In 1878, een jaar voordat Viollet stierf, stond er een kasteel zoals het er 'ooit uit zou kunnen hebben uitgezien'.⁴⁸ De kosten gemoeid met dit langdurige restauratieproces zijn nooit onderzocht. Naar verluidt was met de restauratie een 'onmetelijk' bedrag gemoeid. In 1866 zou Napoleon III na een bezoek aan het project een bedrag van Ffr 720.000,- ter beschikking hebben gesteld.⁴⁹ Dat is een bedrag van ongeveer dezelfde orde als het bedrag dat Jos. Cuypers voor het jaar 1893 dacht nodig te hebben. Viollet-le-Duc zou zijn echtgenote op het hart hebben gedrukt niet te spreken over de omvang van de bedragen gemoeid met de uitvoering van het project.⁵⁰ Een Franse krant meldde in 1973 dat met de restauratie van het kasteel in Pierrefonds gedurende de periode

1857 – 1878 een bedrag van Ffr 12 miljoen (toen ongeveer f 6 miljoen) gemoeid was geweest.⁵¹ In tabel 6 is een vergelijking gemaakt van de kosten van de vier hier behandelde bouwprocessen.

De restauratie van kasteel De Haar was het enige onder de projecten dat geheel werd gefinancierd door een particuliere opdrachtgever. Helaas is het op dit moment nog niet mogelijk de kosten van het bouwproces van De Haar te vergelijken met de kosten van vergelijkbare moderne 'kastelen' die werden gebouwd voor rijke opdrachtgevers in België.⁵²

Conclusie

Dit artikel heeft niet tot doel gehad een volledig beeld te verschaffen van de financiering van het gehele bouwproces van kasteel de Haar. Pas rond 1915 waren de werkzaamheden afgerond. De periode tot 1897 was echter een belangrijke omdat uit verschillende documenten blijkt dat vanaf 1895 het doel van de werkzaamheden was deze in zoverre af te ronden dat de baron en barones en hun gasten in de zomer van 1897 voor het eerst gebruik konden maken van het kasteel De Haar. In de periode 1891 t/m 1897 was met de aankoop van onroerend goed en de uitvoering van bouwkundige werkzaamheden een bedrag van naar schatting f 1,8 miljoen gemoeid. De baron had de beschikking over een ruim budget, maar het was niet onbeperkt. De achterstand die hij opleefde in de betalingen aan de verschillende aannemers en grondeigenaren en de verschillende leningen die de baron afsloot op onderpand van zijn bezit aan onroerend goed suggereren dat enerzijds de kosten hoger waren dan begroot, een normaal verschijnsel bij ingewikkelde bouwwerken en anderzijds dat hij niet naar believen cheques kon schrijven.

Noten

- 1 'Acquisitions faites et conclus au 4 juillet 1893' in: NAI, archief De Haar, d 161. Zie ook het overzicht van 15 april 1895 in NAI, archief De Haar, d 165. Daarop is als eigenaar van een stuk grond van 10,58 hectare vermeld: Br. De Zuylen, père. Zie ook; Cuypers, P.J.H. en Luyten, F. Le chateau de Haar (Utrecht 1910) 18.
- 2 P.J.H. Cuypers en F. Luyten, *Le Chateau de Haar*, Utrecht 1910, 2-19.
- 3 Cuypers en Luyten 1910, 20-23.
- 4 Ibidem, 50.
- 5 J. Cuypers, 'De herstellingswerken van het kasteel de Haar', in: *De*

- Architect* 13(1902), 447.
- 6 B.C.M. van Hellenberg Hubar, *Arbeid en Bezieling, de esthetica van P.J.H. Cuypers, J.A. Alberdingk Thijm en V.E.L. de Stuers en de voorgevel van het Rijksmuseum*, Nijmegen 1997, 79.
  - 7 A.J.C. van Leeuwen, *De maakbaarheid van het verleden, P.J.H. Cuypers als restauratie-architect*, Zeist/Zwolle 1995, 187.
  - 8 O.N. Keuzekamp-Roovers, *Kasteel De Haar*, s.l. 1976, 6.
  - 9 Zie de illustratie in Cuypers en Luyten 1910, 16 en Cuypers 1902, 444.
  - 10 Van Leeuwen 1995, 187.
  - 11 Ibidem, 187-188; Cuypers en Luyten 1910, 22.
  - 12 Ibidem, 40-41.
  - 13 Cuypers 1902, 444.
  - 14 Zie aantekeningen in het kasboek in de maanden maart en september 1892. NAI, archief De Haar, d 39.
  - 15 Zie de Overeenkomst die op 21 oktober 1892 werd gesloten tussen dr. P.J.H. Cuypers te Amsterdam en de gebroeders Plomp, steenfabrikanten te Zuilen in: NAI, archief de Haar, d. 37.
  - 16 NAI, archief De Haar, d 161.
  - 17 'Acquisitions faites et conclues au 15 avril 1895' in: NAI, archief De Haar, d 161.
  - 18 'Prévisions immobilières', gedateerd 11 oktober 1896 in: NAI, archief De Haar, d 163.
  - 19 Cuypers 1902, 444.
  - 20 Bij het uitgraven van de vijvers werden versteende stobben aange troffen. Cuypers en Luyten 1910, 51-52.
  - 21 Ibidem, 51.
  - 22 Dit betrof 'travaux préparatifs'.
  - 23 Zie de rekeningen uit die periode in NAI archief De Haar, d 38 en d 161.
  - 24 In oktober 1892 werd daarvoor een contract getekend door Cuypers en de gebroeders Plomp te Zuilen. Zie de Overeenkomst van 21 oktober 1892 in: NAI, archief De Haar, d 37.
  - 25 Het weekrapport 22 (4 t/m 9 juli 1892) is het eerste dat te vinden is in NAI, archief De Haar, d 34.
  - 26 'Estimation des frais de restauration de la tour du sud -ouest avec escalier de service' en 'Frais de restauration de l'aile Ouest' in NAI, archief De Haar, d 38.
  - 27 Zie het dagboek in NAI, archief de Haar, d 35. Het werd tot 24 augustus 1895 bijgehouden. De werkdag was als volgt ingedeeld: 5-8=8.30-12=1-4=4.30-7.30. Zie ook de rekeningen uit de periode in NAI archief De Haar, d 38 en d 161.
  - 28 Joseph Cuypers was op dat moment ook betrokken bij het ontwerp van de eerste fase van de kathedrale basiliek van de H. Bavo in Haarlem. A. Erftemeijer, et al., *Getooid als een bruid, de nieuwe Sint-Bavokathedraal te Haarlem*, Haarlem 1997.
  - 29 'Devis estimatif des travaux à exécuter dans l'année 1893' in: NAI, archief De Haar, d 161.
  - 30 Zie het dagboek van Ingenhaag in NAI, archief De Haar, d. 35.
  - 31 Cuypers en Luyten 1910, 57.
  - 32 'Prévisions générales du budgets d'après les résumés et aperçues de situation' van 15 oktober 1896, 3 in: NAI, archief De Haar, d. 163.
  - 33 Cuypers 1902, 444.
  - 34 'Chauffage, distribution d'eau bains, éclairage', section VI van de begroting voor 1894 in: NAI, archief De Haar, d. 161.
  - 35 Maandelijkse staten van uitgaven. NAI, archief De Haar, d 39.
  - 36 'Remises de Paris sur les travaux de Restauration' gedateerd 31 oktober 1895 in: NAI, archief de Haar, d 162.
  - 37 'Esquisse financière sur les travaux de l'année 1897 depuis le 1 nov. 1896 - 31 decembre 1897' in: NAI, archief De Haar, d 163.
  - 38 'Aantekeningen omtrent afsluiting der rekeningen aan het einde van de dienst 1896 uit het Resumé General van 15 decembre 1896' in: NAI, archief De Haar, d.39.
  - 39 NAI, archief De Haar, d 188.
  - 40 'Tableau de repartition des mensualites pour les années 1897 et 1898' in: NAI, archief de Haar, d 49. De baron zette zijn handtekening onder dit stuk.
  - 41 'Avant-projet du budget-général d'amortissements basé sur les nouvelles combinaisons financières' opgesteld op 21 mei 1897 in: NAI, archief De Haar, d. 49, bijlagen.
  - 42 'Esquisse financière générale, du 16 novembre 1898' in: NAI, archief De Haar, d 49.
  - 43 Zie daarvoor hoofdstuk 2 van H.A. Landheer, *Kerkbouw op krediet, de financiering van de katholieke kerkbouw in het aartsbisdom Holland en Zeeland en de bisdommen Haarlem en Rotterdam in de periode 1795-1965* (Amsterdam 2004).
  - 44 F.J. Duparc, *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed*, Den Haag 1975, 100.
  - 45 Op de begroting 1877 onder artikel 224. Idem op de begroting voor 1878 onder artikel 147. Op de begroting voor 1879 onder artikel 161 een bedrag van f 300.000,-. Op de begroting voor 1880 onder artikel 167 een bedrag van f 330.000,-. Op de begroting 1881 onder artikel 178 een bedrag van f 300.000,-. Op de begroting 1882 onder artikel 179 een bedrag van f 300.000,-; op de begroting 1883 onder artikel 177 een bedrag van f 300.000,-; op de begroting 1884 onder artikel 172 een bedrag van f 250.000,-; op de begroting 1885 onder artikel 172 een bedrag van f 130.000,-; op de begroting 1886 onder artikel 173 een bedrag van f 110.000,-. Op de begroting voor 1887 werd f 35.000,- voor dit doel gereserveerd. *Bijlagen tot de Handelingen der Staten-Generaal Tweede Kamer, 1876 - 1887*, Hoofdstuk V, afdeling VIII.
  - 46 Duparc 1975, 103.
  - 47 Ibidem, 104.
  - 48 Het is moeilijk een dergelijk bedrag te verifiëren of opnieuw te berekenen bij gebrek aan informatie. Waarschijnlijk zou met een soortgelijke arbeidsintensieve restauratie nu een bedrag van honderden miljoenen Euro's zijn gemoeid. Brochure over het kasteel van Pierrefonds. De opzichter A. Wyganowski heeft van de werkzaamheden een zeer nauwkeurig verslag nagelaten.
  - 49 Dat was toen ongeveer f 350.000,-.
  - 50 A. de Vries, 'Pierrefonds en de Haar: twee 19de -eeuwse kasteelrestauraties', in: *Bulletin KNOB* 78(1979), 7.
  - 51 Het restauratie-archief van het kasteel Pierrefonds bevindt zich in het streekarchief te Beauvais. Het bedrag van Ffr 12 miljoen wordt genoemd in artikel over het kasteel van 27 november 1973.
  - 52 J. de Maeyer, 'Adel en burgerij in gehistoriseerde kastelen: ideologische aspecten van een cultuurhistorisch fenomeen' in: A. Bergmans et al. (red), *Neostijlen in de negentiende eeuw, Zorg geboden?, Handelingen van het tweede Vlaams-Nederlands restauratiesymposium*, Leuven 2002.